

חלק רביעי: ר' ישראל מרוז'ין כמנהיג חסידי

ל"גזירת הלבוש"⁸⁹, שהסעירה את התורה המסורתית בתחום המושב בשנת 1841, ואת יהודי פולין בשנת 1845?⁹⁰ המקורות שבידינו אינם עונים על כך בבירור, וכל שנודע הוא שהביקור בחצרו של ר' ישראל עשה על ר' יצחק מהומל רושם עז.⁹¹

הואיל ולא ידוע לנו על מעורבות ממשית של אדמו"ר חב"ד בשתדלנות הצדיקים בעניין "גזירת הגיוס" או "גזירת הלבוש", יש לשער ששליחותו של ר' יצחק מהומל קשורה בהכנות לוועידת הרבנים. ועידה זו כונסה בסנט פטרבורג בידי שר החינוך הרוסי סרגי אובארוב (Uvarov) ועוזרו היהודי מקס לילינטל, כדי למצוא דרכים מוסכמות להפצתה של השכלה כללית בקרב יהודי רוסיה ולתיקון סדרי החינוך בבתי הספר היהודיים.⁹² בוועידה, שבה השתתף ר' מנחם מגדל שניאורסון (ה"צמח צדק"), היתה גם לר' ישראל השפעה ניכרת. קרוב משפחתו, הבנקאי ישראל היילפרין מברדיצ'ב, ייצג בוועידה את חוגי הסוחרים היהודים בוולין. אף שחלקו בוועידה טושטש לחלוטין ולא נודע מה היה אופי פעילותו שם,⁹³ יש לשער שייצג עמדות שמרניות המשותפות לחסיד ליטא ולחסידי וולין, ויחד עם ה"צמח צדק" התעמת עם המשתתפים היהודים האחרים – ר' יצחק בן ר' חיים מוולוז'ין (שייצג את חוגי המתנגדים מליטא) ובצאלא שטרן מאודסה (שייצג את המשכילים מפלכי רוסיה החדשה) – שהביעו עמדות מתונות ואף חיוביות כלפי התיקונים המוצעים. אם אכן נתהדקו הקשרים בין חב"ד לרוז'ין בויקה לוועידת הרבנים, עלינו להניח שהיה זה בתקופת הביניים שבין שתדורו של ר' ישראל מבית הסוד וחזרתו לרוז'ין (מארכ 1840) לבין יציאתו בריחתו משם (אוגוסט 1841). סוגיה זו עדיין מעורפלת ורק מקורות חדשים שיימצאו יוכלו להאירה.

2. "גזירת הלבוש" וקשרים עם מונטיפיורי

לעומת פעולות אלה, שהיו מצומצמות בהיקפן והמידע הממשי עליהן דל, היה ר' ישראל לדמות המרכזית במערכה נגד מה שכונה "גזירת הלבוש", והיינו התיקונים שהציע שלטונו

בדבר ביטול גזירת המלכות, ובדאי הבוונה לוועידת הרבנים. נציין כי לדברי היילמן (שם), היתה השליחות מטעמו של ר' רב (האדמו"ר "האמצעי"), אך אדמו"ר זה כמעט שלא עסק בצורכי ציבור ואין הדבר מתאים לזמנו (נפטר בשנת 1829). נראה שהבוונה ל"צמח צדק", כפי שהציע ברומברג, רח"ן, עמ' נב, קט; מונדשיין, מגדל עז, עמ' רלג-רלד; תולדות יצחק אייזיק, עמ' 111.

89

כפי שהציע ברומברג, רח"ן, עמ' קט.

90

על "גזירת הלבוש" ראה בפירוט להלן.

91

היילמן, בית רבי, עמ' 136; זיין, סיפורי חסידים, ב, עמ' 190-192; מונדשיין, מגדל עז, עמ' רלג-רלד.

92

הוועידה נתכנסה בחשאי, מ' במאי ועד 27 באוגוסט 1843. על מהלכיה ועל הרקע להתכנסותה, ראה:

D. Philipson, *Max Lilienthal: American Rabbi – Life and Writings*, New York 1915, pp.

12-45, ובנספח ב; מ' מרגלית, דור ההשכלה ברוסיה, ווילנה תר"ע, עמ' 5-57; אטקס, ההשכלה

מטעם, עמ' 297-299; סטניסלבסקי, ניקולאי הראשון והיהודים, עמ' 77-82 (נוסח עברי: הדת והחיים,

עמ' 151-155).

93

במקורות שברשותנו על הוועידה הוצע לחלוטין חלקו והוא הועמד בצלם של המשתתפים האחרים,

בעיקר ה"צמח צדק". את השתתפותו בוועידה מציינים צורכובים, כתר כהונה, עמ' 122; א"ב גוטלובר,

הבקר אור, ב (תרל"ז), עמ' 265; היילמן, בית רבי, עמ' 225; ר' יוסף יצחק שניאורסון, אדמו"ר "הצמח

צדק" ותנועת "ההשכלה", ברוקלין תשל"ח, עמ' 24-26; פריצקר, המעילה, עמ' 203. נציין כי שמו

נוכר גם ברשימת רבנים וסופרים שנדפסה בשער המהדורה המשכילית של משנה תורה לרמב"ם, פטרבורג

תר"י. בו וכבנו יעקב יוסף (שמקורות שונים הטעו לייחס לו השתתפות בוועידת הרבנים) נדון להלן.

פרק יא: דרכו של ר' ישראל בהנהגת הציבור

של ניקולאי הראשון במראה החיצוני של היהודים. גזירה זו נתפסה בעיני דובריה של האורתודוקסיה כאיום על הערכים המסורתיים, על הליכוד, ההווי והסדר החברתי הישן, שהתבטא בין היתר בסממנים חיצוניים כמו לבוש ותספורת. מנקודת מבטם של השלטונות, ועוד קודם לכן של רפורמטורים פולנים שדנו בדרכים ל"תיקונם" של היהודים, היה הלבוש היהודי המסורתי לצנינים. הוא נתפס כביטוי של בדלנות, המונע את התקרבותם של היהודים לאוכלוסייה העיקרית ואת השתלבותם במדינה האבסולוטיסטית. בשנת 1841 ניתן הצו בתחום המושב הרוסי. היהודים נתבעו להחליף את הלבוש המסורתי בלבוש רוסי עירוני, לקצץ בפאותיהם ולעשות את זקנם.⁹⁴

השמועות על כוונת השלטונות להחיל את התקנות החדשות גם בפולין הקונגרסאית החלו להגיע כבר בשנת 1845,⁹⁵ והחוגים החסידיים החלו להיערך לפעילות שתדלנית אינטנסיבית שתבטל את רוע הגזירה. הם תלו את תקוותיהם בנדבן האנגלי משה מונטיפיורי, שההכנות למסעו לרוסיה הגיעו לידיעת הצדיקים זמן רב קודם לכן ואפשרו להם לתכנן מראש את שתדלנותם.⁹⁶ הנתתם היתה שמונטיפיורי, כיהודי ירא שמיים שלבו נוטה לאורתודוקסיה, יכיר במשמעות החמורה של גזירת הלבוש ויטה שכס למאמצים לבטלה. אך כיצד מגיעים אליו וכיצד רותמים אותו למאמצי השתדלנות החסידית? "הרשת הבינלאומית", שנפרשה בשנים 1845-1846 בין צדיקי פולין וגליציה לבין השר משה מונטיפיורי באנגליה, בתיווכו של ר' ישראל היושב בבוקובינה, מעידה לא רק על האינטנסיביות של המאמץ, אלא גם על אופיה העל-טריטוריאלי של החסידות, שלא הכירה בגבולות מדיניים או גיאוגרפיים. אף שבאותה שעה היה ר' ישראל נתין האימפריה האוסטרית, עדיין ראה עצמו אחראי ומחויב לגורלם של יהודי האימפריה הרוסית.⁹⁷

כיצד נוצר הקשר הראשון בין ר' ישראל מרח"ן לבין משה מונטיפיורי, הכוכב החדש שדרך בשמי העם היהודי? כדי לברר זאת עלינו לסטות מן הזירה המזרח אירופית ולהפנות את אלומת האור לחוליית החיבור – הפעילות היהודית הוולונטרית הבינלאומית סביב ארץ ישראל והיישוב היהודי שחי בה.

94 על "גזירת הלבוש" ברוסיה, ראה: די גורות אויף אידישע מלבושים אין רוסלאַנד און אין פוילן, וואַרשע (פּאָמיליען-ביבליאָטעק) [חש"ד]; א' טשעריקאווער, "צו די רדיפות אויף יידישער הלבשה אין רוסלאַנד אין 1841", היסטאָרישע שריפטן, ב, ווילנע 1937, עמ' 591-593; גינזבורג, אידישע ליידען, עמ' 273-314 ("רדיפות אויף אידישע בגדים"); מ' בערנשטיין, "די יידן אין אוקראַינע אונטער דער צאָרישער הערשאַפֿט", יידן אין אוקראַינע, א, ניו־יאָרק 1961, עמ' 97-102; מאהלר, דברי ימי ישראל, ה, עמ' 107-111; ליברמן, אהל רח"ל, ג, עמ' 650-651; י' קלוזנר, "הגזירה על תלבושת היהודים, 1844-1850", גלעד, ו (תשמ"ב), עמ' 11-26. לעניין זה מוקדש גם סיפורו של ל' לוונדא (תרגום: א"מ דיק), די אידישע קליידער אומוועקסלונג וואָס איזט געשעהען אין דעם יאָר 1844, ווילנא תרל"א.

95 על "גזירת הלבוש" בפולין, ראה: י' שאַצקי, "צו דער געשיכטע פֿון 'גזירת הלבוש' אין פוילן", היסטאָרישע שריפטן, א, וואַרשע 1929, עמ' 731-736; הג"ל, געשיכטע פֿון יידן אין וואַרשע, ב, ניו־יאָרק 1948, עמ' 81-97; מאהלר, שם, עמ' 235-240; פנקס הקהילות: פוילן, ד, עמ' 37-38.

96 ביבליוגרפיה על המסע בשנת 1846, רקעו ותוצאותיו, ראה: אסף-ברטל, שתדלנות, עמ' 76, הערה 24.
97 תיאור נרחב של מפעל שתדלנות זה, ראה: אסף-ברטל, שתדלנות, וכאן הובאו רק הדברים הנוגעים ישירות לר' ישראל מרח"ן. כאב כן הבן – גם ר' אברהם יעקב מסדיגורה ראה עצמו מחויב ואחראי לגורלם של יהודי רוסיה; ראה במכתבו למונטיפיורי, לעיל, הערה 79.

חלק רביעי: ר' ישראל מרז'ין כמנהיג חסידי

נראים הדברים שידו של ניסן בן ישראל ב"ק, איש ירושלים, היתה באמצע. ניסן, חסיד בן חסיד, היה קשור לבית רוז'ין עוד מימי מגוריה של משפחתו בברדיצ'ב. לראשונה פגש במונטיפיורי בצפת, בשנת 1839, בימי מסעו השני של השר לארץ ישראל. מונטיפיורי ראה בבני משפחת ב"ק דוגמה לטיפוס חדש של יום מוכשר, המבשר את המעבר של היישוב "הישן" בארץ ישראל לדפוס פרודוקטיביות מודרניים. הוא מימן רכישה של מכונת דפוס חדשה לישראל ב"ק, ובשנת 1845 הזמין לאנגליה שלושה צעירים ירושלמים – וניסן בתוכם – כדי להשתלם, במימון ותחת חסותו, במקצוע האריגה.⁹⁸ ניסן ב"ק ניצל היטב את שהותו במערב אירופה, ולצד ההשתלמות פעל גם כשד"ר חסידי: הוא עסק הן בענייני "כולל וולין" הירושלמי, שבראשו עמד מאז ייסודו בראשית שנות הארבעים, הן בביצוע שליחויות שונות בעבור ר' ישראל, תוך שהוא נוסע לסדיגורה וחזר לאנגליה. "ואחרי כן שמעתי מפי ר' ניסן" – כתב עמיתו להשתלמות מרדכי צורף – "שהגם שילמוד המלאכה [=האריגה] עם כל זה הוא מוכרח לנסוע למדינת רוסיה לגמור שליחותו, והודיע זאת להשר."⁹⁹ נראה שב"ק הציע לר' ישראל לגייס את מונטיפיורי לקידום ענייני הכולל והוא שיזם את מינויו לנשיא כולל החסידים בארץ ישראל. צורף אף העיד על שובו של ב"ק לאנגליה בסיון תר"ה: "בשליחות מהרב החסיד ר' ישראל צי במכתב התמנות להשר משה הי"ו להיות גבאי ארץ הקודש במדינת ענגלאנד."¹⁰⁰

הטעם למינוי המכובד היה הערכת החסידים, כי התלהבותו הרבה של מונטיפיורי, תאוות הכבוד שפיעמה בו, העוצמה הכלכלית שעמדה מאחוריו והשפעתו הפוליטית הגדולה יביאו לא רק למפנה בדרכי העברת הכספים ממזרח אירופה לארץ ישראל ולהגדלה של ממש בזרם התרומות, אלא גם יפנו את תשומת לבו של הנרבן לעניינים אחרים הקשורים בגורלם של היהודים במזרח אירופה. זאת ועוד, הם ביקשו לבחון אפיקים חלופיים לשיטות המסורתיות של העברת כספים לארץ. עד אז הועברו הכספים באמצעות שד"רים או בתיוככם של "הפקידים והאמרכלים" (הפקוא"מ) – הארגון האורתודוקסי והולונטרי, שבראשו עמד הבנקאי צבי הירש לעזרן מאמשטרדם. ארגון זה היה היחיד ששלט – ביעילות ובנוקדנות – על העברת כספי ארץ ישראל מאירופה. ניסן ב"ק ור' ישראל היו ערים לדעה השלילית שרווחה ביישוב הישן כלפי אישיותו מעוררת המדנים של לעזרן, והאיבה הקשה ששררה בינו לבין מונטיפיורי היתה אף היא סוד גלוי לכל מי שהיה מעורה ב"פוליטיקה" היהודית הבינלאומית. ר' ישראל

98 א' רבלין, "מכתב מר' מרדכי צורף לאביו ר' א' ש' זלמן ז"ל, משנת תר"ה", מאסף ציון, א (תרפ"ו), עמ' 71–83. ראה גם מה שפרסמתי מפנקסי הפקוא"מ: אסף, רח"ן, עמ' 281, תעודה ט.

99 רבלין, שם, עמ' 76. המכתב מ' באב תר"ה. בספרות המחקר על היישוב הישן לא מתואר ניסן ב"ק כשד"ר. הסיבה לכך נעוצה, ככל הנראה, בדימויה של משפחת ב"ק כאחת מחלוצות הפרודוקטיביות של היישוב הישן. דימוי מודרני זה לא התיישב עם הדמות המסורתית של שד"ר-חסיד, השייך באופן מובהק לעולם "הישן" ופועל כחלק בלתי נפרד ממנו.

100 רבלין, שם, עמ' 82 (וכן הציטוטים להלן). על כתב המינוי ששלח ר' ישראל למונטיפיורי, ראה: אסף, רח"ן, עמ' 295, מס' 21, וכן: שם, עמ' 296–297, מס' 21 א, 22 א; עמ' 281, תעודה ט. בעיני משכילים, שראו בצדיקים אנשים מושחתים הנוטלים את כספי ארץ ישראל לעצמם, נתפסו קשריהם של ר' ישראל ובנו אברהם יעקב עם מונטיפיורי כגילוי של צביעות והתחמדות; ראה את תיאורו הסאטירי של אורנשטיין, השטן ביום הכיפורים.

פרק יא: דרכו של ר' ישראל בהנהגת הציבור

לא רק שלא רחש אהדה לפקוא"מ וללעזרן, אלא שכרבים אחרים התפתה אף הוא להאמין במיתוס משה מונטיפיורי – בהשפעתו האדירה והחובקת עולם, ביכולתו הכספית הבלתי מוגבלת וביעילותו.

על רקע זה ברור שההתקרבות בין ר' ישראל לבין מונטיפיורי ומינויו כ"ראש כולל אנגליה" עמדו בניגוד גמור לרצונם של הפקוא"מ, שחזרו והתרו ביושבי הארץ שלא לתת למונטיפיורי שום מינוי. לעזרן, שראה בתומרה את מגביות הכספים העצמאיות של הצדיקים ואת השד"רים החסידיים העצמאיים שנשלחו מארץ ישראל למזרח אירופה בניגוד לדעתו,¹⁰¹ עשה מאמץ ניכר לספח את ר' ישראל למחנה אוהדיו. שרדה בדינו שורה ארוכה של מכתבים מלעזרן לר' ישראל ועל אודותיו, ומהם עולה כי ר' ישראל כמעט שלא ענה למכתביו של לעזרן, והלה חיפש דרכים שונות כדי למשוך את תשומת לבו של הצדיק ולעוררו להשיב לפניותיו.¹⁰² ר' ישראל וניסן ב"ק העריכו, כי למונטיפיורי עצמו יש עניין אישי בתחרות עם לעזרן, ובשאיפתו להשתלט על חיי היישוב ינצל כל הזדמנות שתיקרה בדרכו כדי לדחוק את רגלי מתחריו ולצמצם את השפעת הפקוא"מ. כתב המינוי היה אפוא מהלך פוליטי מחוכם ומפתיע, ומרדכי צורף, איש הפרושים שישב אף הוא סמוך לשולחנו של מונטיפיורי, מיהר לכתוב לאביו בירושלים שיורו את שיתוף הפעולה בין הפרושים לספרדים, כדי שיציעו למונטיפיורי מינוי דומה מטעמם ולא יישארו מאחור.¹⁰³

מה היתה תגובתו של מונטיפיורי להצעה? צורף מספר כי מונטיפיורי קיבל עצות סותרות משני מקורביו. אליעזר הלוי, מזכירו האישי ויד ימינו, יעץ לו "שיקבל הגבאות מיד החסידים, ואחריהם בודאי יבואו גם קהל פרושים וקהל ספרדים לעשות כדך". לעומתו יעץ לו לואיז כהן, שלא ימהר בהסכמתו "עד בוא יבוא כתוב וחתום מכל קהלות ארץ הקודש מכל הכוללים". בשולי עצתו של כהן ציין צורף: "ואני מלאתי אחר דברי הגביר הנזכר". ברור שעצתו של כהן היתה נוחה יותר לצורף, שכן לו קיבל מונטיפיורי את דעת הלוי והיה נעתר מיד ליחמתו של ר' ישראל, היה הדבר מעמיד את הפרושים כנגדרים ולא כיחמים. הלוי, בתבונתו החריפה, הבין כי הפרושים לא יוכלו לוותר על עמדה פוליטית וכלכלית חשובה כל כך ו"להפקירה" בידי החסידים. מדברי צורף, המפציר באביו "להוציא הדבר לאורה יפה שעה אחת קודם", ניתן להבין כי מונטיפיורי לא הודרו להחליט, וכנראה סבר, ככהן, שכתב מינוי משותף מצד כל הכוללים ייתן תוקף מיוחד למעמדו בחיי היישוב.

מאגרת ששלח למזכירו אליעזר הלוי בנובמבר 1845 עולה הרושם, שבאותו פרק זמן פקפק מונטיפיורי ביכולתו של ר' ישראל לאסוף כספים ולא העריך במיוחד את מעמדו. הצדיק החסידי נצטייר לו, עד אותה עת, רק מבעד לאספקלריה המעריצה של החסיד ניסן ב"ק, ובאגרתו להלוי ציין השר, כי אם יוכיח ר' ישראל (או כפי שהוא מכנה אותו: "Our new

101 לדוגמה, יחסי אל פרשת השד"ר מאיר ליב משדליץ; ראה: אסף, מולין לצפת, עמ' 259–260, הערות 154–152.

102 מכתבים אלה חוזר נוסף מתוך פנקסי הפקוא"מ נתפרסמו לראשונה בתוך: אסף, רח"ן, עמ' 259–284. מאמרים מסכמים על ארגון הפקוא"מ והבעיות המתודולוגיות הכרוכות בחקר פנקסיו, ראה: ברטל, גלות בארץ, עמ' 64–73; מורגנשטרן, אגרות הפקידים.

103 אסף, רח"ן, עמ' 281–282, תעודות י, יג.

חלק רביעי: ר' ישראל מרוז'ין כמנהיג חסידי

"acquaintance" את יכולתו לאסוף סכום כסף נכבד דיו, אזי "אהיה מוכן להאמין שהוא הברנש הפיקח שכל העולם מדבר בו".¹⁰⁴

מונטיפיורי נענה ברצון לכיבודים שהעניקו לו חסידי וולין בארץ ישראל באמצעות פטרונו שישב בסריגורה. הוא ראה בכך הכרה במעמדו כאישיות הדומיננטית בעולם היהודי מצד חוגים שעד כה לא עמד עמם בקשר. אמנם, עוד קודם להופעתו של מונטיפיורי באופק היהודי ערכו החסידים מפעלי שתדלנות כדי לבטל גזירות שונות, אך פעילות זו היתה ביסודה בעלת אופי מקומי. כאן, כנראה לראשונה, נוצר קשר בין מנהיגי חסידים במזרח אירופה לבין פילנטרופ יהודי מן העילית הכלכלית היהודית במערב אירופה. לעילית זו, שתפסה מקום הולך וגובר במערך הפוליטי הבינלאומי, היה עניין רב להשפיע על גורלם ועתידם של יהודי מזרח אירופה, ודוגמאות לכך מן השנים הסמוכות ניתן למצוא גם בפעילותם הפילנטרופית-הפטרונית של יצחק אלטרס ושל בית רוטשילד.

נראים הדברים כי הפעילות הוולונטרית סביב ארץ ישראל, שבה השתתפו כל חלקיה של האורתודוקסיה היהודית במזרח אירופה, היתה במידה רבה הגורם להרחבתה של פעילות השתדלנות גם לאפיקים אחרים. בפעילות זו המשיכו מנהיגי החסידים את מסורת האחריות לכלל ישראל שאפינה את המנגנונים העל-קהילתיים הישנים שלא היו קיימים עוד. ארץ ישראל היתה אפוא חוליה מקשרת ומגבשת בין העולם המסורתי הישן לבין התמורות והזמנים החדשים, והפעילות סביבה אפשרה להפנים בתוך החברה היהודית המסורתית שיטות פעילות מודרניות. אין זה מקרה שניסן ב"ק, שהיה מצד אחד חסיד נאמן ושד"ר מן הסוג "הישן", ומצד אחר שרר בעולמה של ההשכלה ה"מתונה" ובקי בהוויות המודרנה, הוא שקישר בין ר' ישראל למונטיפיורי.¹⁰⁵

נשוב עתה ל"גזירת הלבוש". שעת הכושר לגיוס מונטיפיורי למאבקה של היהדות הנאמנה במזרח אירופה נמצאה, כאמור, כאשר נודע על תוכניתו לבקר ברוסיה בשנת 1846. תקוות עזות נקשרו לביקור זה, וכל חוג – משכילים, חסידים ומתנגדים – ציפה כי הגרוב הידוע יסייע בידו להגשים את חזונו וימליץ בעדו טוב בפני הרשויות הרוסיות. אין צריך לומר שהמציאות היתה שונה. המפגש עם דמותו הריאלית של מונטיפיורי והפער בין דימויו לבין

104 "I shall then believe him to be the clever fellow, the world gives him credit for". ראה: מאהר, דברי ימי ישראל, ו, עמ' 274-275 (שני המכתבים האחרים שבהם נזכר ר' ישראל הם מאוקטובר-נובמבר 1846, לאחר שובו של מונטיפיורי מרוסיה); ראה גם: ברטל, גלות בארץ, עמ' 216, הערה 18; אסף, מוולין לצפת, עמ' 259-260.

105 על מעורבותו העמוקה של ניסן ב"ק בשתדלנות של החסידים לקראת מסעו של מונטיפיורי לרוסיה, ראה במכתביו מראשית תר"ו (תפארת ישראל, יד, עמ' 37-41). ב"ק יצא מלונדון בי"ז באלול תר"ה (זה היה מסעו השני לרוסיה בתוך חצי שנה; על מסעו הראשון העיד צורף, ראה לעיל, הערה 99), ודיווח לפטרונו מונטיפיורי מתחנותיו השונות על המוצאות אותו. בערב ראש השנה הגיע לקראקוב ומשם דיווח על מסלולו ועל תוכניתו לשהות בסריגורה ביום כיפור. ב' בתשרי דיווח מלמברג, כי "שלחו איש נכבד ושמו ר' ישראל מקראקע, שילך לפני השר ולבקש ולהתחנן לפני כבודו על אחב"י הושבים במדינות רוסיה, אבל אני לא ראיתי כי ר' ישראל הג'ל הלך מקראקע עשרה ימים קודם ביאתי". ב"ק מתכוון לשתדלן ישראל כינפלד, שנשלח מסעם צדיק פולין (ראה להלן). מכתבו הבא נשלח מסריגורה בערב סוכות, ובו דיווח כי מסר לר' ישראל מכתב מהשר ובו הסכמה להיות גבאי ארץ ישראל מסעם החסידים. מכתביו של ב"ק עולה בבירור מעמדו כמתווך העיקרי בין שני האישים.

פרק יא: דרכו של ר' ישראל בהנהגת הציבור

השקפותיו ומעשיו בפועל הנחיל מפת נפש לרבים.¹⁰⁶ ואולם, לפי שעה לא ידעו צדיקי פולין כיצד ליצור את הקשר עם מונטיפיורי וחששו לעשות זאת ללא תיווך הולם. למשימה זו נרתם ר' ישראל. הוא יזם חיבור עצומה, שעליה היו אמורים לחתום מנהיגי החסידות הנכבדים ביותר בפולין ובגליציה. יוזמה זו מתגלה במכתב ששלח ר' אריה לייב ליפשיץ מווישניצה (1767-1846), תלמיד חכם ופוסק רב מוניטין,¹⁰⁷ אל הצדיק ר' שלום מקמינקא.

ר' אריה לייב לא פגש מעולם בר' ישראל, אך כרבים אחרים שמע על קדושתו ועל חכמתו. ממכתב ששלח אליו ר' שלום מקמינקא הבין ר' אריה, שר' ישראל מבקש ממנו להכין "מכתב מליצה עבור אחינו בני" [בני ישראל] במדינת רוסיה", שיוגש למשה מונטיפיורי. עניו היה ר' אריה וחסר כל ניסיון ציבורי ועל כן נדרש מבקשה זו. הוא נועץ בר' חיים מצאנז והלה סיפר לו, כי על סמך שיחות שניהל בעניין זה עם ר' ישראל, אכן טעה ר' אריה בכוונותיו של הצדיק מסדיגורה. תוכניתו המקורית של ר' ישראל היתה להעביר למונטיפיורי מכתב שתדלנות, שעליו יחתמו כחמישה-עשר צדיקים מפולין ובגליציה; ר' אריה נתבקש לצרף למכתב את חתימתו.¹⁰⁸ ואולם, לבסוף מומש רעיון זה רק בחלקו ועל המכתב חתמו צדיקים מפולין בלבד.

לכאורה, מפתיע שהכוח המניע של מפעל זה היה צדיק ששכן הרחק מפולין. זאת ועוד, מדובר בצדיק שדגל בעצמו בתיקון מתון של ההופעה החיצונית היהודית, הקפיד על בגדים מודרניים ונקיים ואף הסתייג מגידול פאות ארוכות.¹⁰⁹ ואולם, ר' ישראל נרתם למפעל השתדלנות מתוך תחושת האחריות לבית ישראל במזרח אירופה, שמנקודת מבטו נשאר חטיבה תרבותית אחת, וכן משום שרבים מחסידיו, שלא עברו עמו לסדיגורה, נותרו ברוסיה. ר'

106 על מונטיפיורי כשתדלן ועל דימויו המתחלפים בעיני חוגים שונים, ראה: ציטרון, שתדלנים, עמ' 218-237; אסקס, ההשכלה מסעם, עמ' 301-304; ברשל, גלות בארץ, עמ' 219-235; מ' סמט, משה מונטיפיורי – האיש והאגדה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 53-74.

107 המכתב נשלח בד' בחשון תר"ו (4 בנובמבר 1845) ור' אריה נפטר חודשיים לאחר מכן, ב"ו בטבת. ראה עליו: אנציקלופדיה לחסידות, אישים, עמ' שטו-שיח; וונדר, מאורי גליציה, ג, עמ' 543-547.

108 מכתבו של ר' אריה נתפרסם לראשונה ב"כתבי קודש" הנספחים לספר אמרי שפר על התורה, לעמבערג תרמ"ד, דף יד (גרפס שוב: ארזי הלבנון [לעיל, הערה 68], עמ' כו-כח, עניני הגה"ק מקמינקא; תפארת ישראל, יד, עמ' 32). "המבוכה" הנזכרת במכתב קשורה ללא ספק בגזירות הלבוש והגיוס. לדעת וונדר (תשובת ר' אלימלך, עמ' קטו, הערה 28; וראה גם: ויסברג, רבנו מצנז, א, עמ' סח-סט; ב, עמ' יב), מכתבים אלה מזויפים, אך טענה זו אינה מוכחת. אדרבה, מכתב אחר שנדפס שם (סר' צבי הירש מז'יז'צ'וב לר' אברהם יהושע השל מאפטא; דפים יב-יג) מעוגן היטב במציאות ההיסטורית (ראה: שמרוק, מגלה סמירין, עמ' 94-96). מכתבי ר' ישראל (ראה להלן), אינם מותירים ספק באשר לאותנטיות של מכתב זה. נעיר כי סמוך לביקורו של מונטיפיורי ברוסיה התפשטו שמועות כי הוא עומד לפגוש את ר' ישראל בסדיגורה, ופגישה מדומה כזו אף שימשה חומר להלשנה בפני השלטונות הרוסיים. ראה: גינזבורג, כתבים היסטוריים, עמ' 168-178; אסף, רח"ן, עמ' 282, תעודה יב.

109 כששהה ר' שלום מסטרי בסדיגורה גזרו חסידים את פאותיו הארוכות בשנתו בלילה. ר' שלמה, בנו של ר' אברהם יעקב מסדיגורה, שניסה לנחמו סיפר לו, כי סבו ר' ישראל גרס ש"גזירת הלבוש" נגרמה רק בשל ביזוי המצווה, והבזיון הוא שיהודים גידלו פאות ארוכות מדי. ראה: השל, תעודות, עמ' 134-135; והשווה: הירודצקי, החסידות, ד, עמ' קנו (לאברך גליצאי, שגידל פאות פרועות, גזרו פאה אחת). לדברי ברומברג (רח"ן, עמ' קיא-קיב), התנה ר' ישראל בשעת אירוסיו בנו אברהם יעקב, שאסור לו לגדל את פאותיו מעל השיעור.

חלק רביעי: ר' ישראל מרוז'ין כמנהיג חסידי

ישראל ובניו הלכו אמנם בעצמם בבגדי מלכות ("מלבושי דייטש כדרך השרים"¹¹⁰), ומסורת רוח'ין אף יודעת לספר, כי כשפנה האדמו"ר "צמח צדק" לרבם, שישתתף במאמץ לביטול "גזירת הלבוש", ענה לו: "יעקב אבינו קבל את הברכות כשהיה מלובש במלבושי עשו"¹¹¹. עם כל זאת, ברור שר' ישראל, אשר רחש חוסר אמון מוחלט לכוונות השלטון הרוסי, ראה בחומרה ניסיון חיצוני לכפות על כלל הציבור היהודי את החלפת הבגדים המסורתיים. הוא הבין שזוהי אמתלה בלבד ליישומה של תוכנית חילון מקיפה וראשיתו של מסע רפורמות שיטתי שתכליתו עקירת הדת.

בעקבות יחמתו של ר' ישראל נתכנסו בווארשה, בי"ז באלול תר"ה (19 בספטמבר 1845), חמישה צדיקים, "הנבררים מכל מדינות פולין", ובראשם ר' יצחק מוורקה ור' יצחק מאיר מגור (או עדיין בווארשה), שפגשו עוד קודם לכן את ר' ישראל והכירוהו.¹¹² הצדיקים ניסחו מכתב תחנונים למונטיפיורי, שהוצג כפרי עצתו של ר' ישראל וכהשלמה למכתב מקדים שכבר נשלח מסדיגורה, וביקשו שיפעל בחצר הקיסר בפטרבורג "לבטל הגזירות הקשות רחמנא ליצלן מבני עמו ממדינתו פולין וממדינות רוסיא". הצדיקים לא הסתפקו בהמתנה לבואו של מונטיפיורי לפולין, אלא שיגרו ללונדון את ישראל בינפלד מקראקוב כשתדלן מיוחד מטעמם, כדי שיסביר לשר את עמדותיהם פנים אל פנים וידווח לו על דברים שאינם ניתנים להיכתב באופן גלוי מאימת השלטונות. הצדיקים אף ביקשו ממונטיפיורי שיואל לצרף את נציגם זה, המתואר כ"איש משכיל ובקי בטיב עניני מדינתנו", למשלחתו הנוסעת לפטרבורג.¹¹³

יראת הרוממות והכבוד שרחשו מנהיגי חסידות פולין כלפי מונטיפיורי, וגכונותם, לפחות ההצהרתית, לנסוע בעצמם ללונדון לו היו התנאים מאפשרים זאת ("אולם מה נעשה כי הוא בלתי אפשרי מגודל הפחד מפה, ודי לחכימא"); בחירתו של בינפלד – דמות המשלבת בתוכה חסידות ומודרנה – כשתדלן-משנה; ומערכת השתדלנות המסועפת שהפעילו צדיקי פולין בביתם פנימה, בקרב חוגי הלמדים הלא-חסידים ואצולת ההון היהודית בווארשה, שנתאפיינה במגמות פוליניזטריות – כל אלה משקפים שני כיווני שתדלנות המשלימים זה את זה, שבהם נקטו דובריה של החברה המסורתית: (א) שתדלנות כלפי חוץ אל השלטון הנוכרי; סוג זה של מגע, שהיה האפקטיבי ביותר, נשמר לאישים מיוחדים במינו: שתדלנים מקצועיים (כמו בינפלד) או דמויות השרויות מוחץ לעולמה של החברה המסורתית (כמו מונטיפיורי), שהותרו להם פעולות חריגות, בבחינת "התירו לבית רבי... מפני שמקורבים למלכות"; (ב) שתדלנות

110 בית ישראל, עמ' 39.

111 טלינגטור, תפארת ישראל, עמ' מז.

112 על נסיעת ר' יצחק מוורקה לסדיגורה, ראה: מ"ם קרנגיל, דבש וחלב, קראקא תרע"א, עמ' 313; אהל יצחק, עמ' 16, 54, 60 (ושם על הסתייגותו של ר' שרגא פייבל מגריצא, אבי שושלת אלכסנדר, מנסיעה זו), 82, 116, 120; שיח שרפי קודש, א, עמ' 63, סימן רצח; אבן שתיה, עמ' פא; ג"ע סטשבסקי, גדולת מרדכי וגדולת הצדיקים, ב, ווארשא תרצ"ו, עמ' 13-14; מרקס, החסידות, עמ' 213; אבן, זכרונות, עמ' 109. על נסיעתו של ר' יצחק מאיר לסדיגורה, ראה: מאיר עיני הגולה, א, עמ' 113-118.

113 המכתב נדפס בתוך: ימלא פי תהלתך, עמ' 1-1; תפארת ישראל, יד, עמ' 33-34. בינפלד היה מעין שליח דיפלומטי בשירות הצדיקים, אך רק מעט ידוע עליו. על פי ידיעות לא ברורות נהרג בשנת 1849, בזמן המרד בהונגריה, ראה: מרקס ואבן, שם.

פרק יא: דרכו של ר' ישראל בהנהגת הציבור

כלפי פנים בתוך החברה היהודית: פעילות זו, שנועדה ללכד חוגים ומחנות שונים בתוך החברה היהודית, היתה לדרך המועדפת על הצדיקים. אישים כמונטיפיורי, ואף משכילים ומתבוללים מחללי שבת, נתפסו כיעד לגיטימי לשתדלנות, שיותר לרצותם ולהחניף להם כדי לרוממם לעגלת השתדלנות בעד כלל ישראל.¹¹⁴

מכתבו המקדים של ר' ישראל למונטיפיורי, שנזכר במכתבם של צדיקי פולין, לא נשתמר. אך במכתבו השני, שנשלח בכ"ב באלול תר"ה (24 בספטמבר 1845), ימים ספורים בלבד לאחר מכתבם של צדיקי פולין, הוא מציין כי הוא חוזר על תוכן המכתב הראשון:

הנה נא הואילי לדבר, לעורר לבבו הטוב, למען יאבה... להשתדל לטובת אחינו בני ישראל הגתונים בצרה. על כן עתה באתי עוד הפעם לדבר על לבו. אל ישמע לקול המולת מלחשים, הבודים מלבם דברים אשר לא כן. ויאמנו דברי... הנאמרים באמת ובתמים לטובת הכלל והפרט... ולולא אשר אחינו בית ישראל במדינת רוסיה השחיר פניהם כשולי קדרה, מרוב צרות ותלאות... ידיהם אמרות מלבא במכתב ואין לאל ידם להשמיע צערם.

ר' ישראל תיאר במכתבו את סבלם של יהודי רוסיה, הסביר את מהלך השתדלנות החסידית וקבע – ללא ספק מתוך ניסיונו האישי כאסיר לשעבר – כי בשלטון הרוסי קיימת פתיחות לשתדלנות, ובעיקר נכונות ליטול שוחד: "כי ידעתי משפטי המדינה הזאת [רוסיה] וקרובה ישועתם [של יהודיה] לבא על ידי השתדלות... כן היה כמה פעמים".¹¹⁵

כדי לשכנע את מונטיפיורי, השתדלן הראשי, בצדקת עניינם, נסתייעו צדיקי פולין במתווך (ר' ישראל מרוז'ין) ובשתדלן-משנה מקצועי (ישראל בינגפלד). בינגפלד אכן יצא מקראקוב בכ"ב באלול לערך, והגיע ללונדון מצויד במכתבם של צדיקי פולין ובמכתב מטעם ר' ישראל. הוא פנה בכתב לשר וביקשו שיקבל את פניו.¹¹⁶ בד בבד גם פגש בנתן אדלר, רבה הראשי של לונדון, ונטל ממנו מכתב המלצה למונטיפיורי, וזה אכן קיבלו לפגישתו.¹¹⁷ בדרכו חזרה הביא עמו בינגפלד איגרת ממונטיפיורי לר' ישראל (האיגרת לא נשתמרה). ר' ישראל מיהר לחבר תשובה, שיגרה בדואר וצירף אליה "העתקות מהגזרות... הן מאותן שכבר יצאו בהמדינה, ועוד יש גזרות אשר עדיין הם מונחים תחת יד המושלים ולא נ[י]תנו להעתיק". במכתבו של ר' ישראל יש התבטאות מעניינת ואופיינית לאורתודוקסיה היהודית החדשה שנתגבשה במזרח אירופה ובמרכזה:

הגם שיש בתוכן גזרות [ש]לפי דבריו [של מונטיפיורי] נראה לטובה, כמו השאלין [בתי הספר]. אבל אני, הצופה מרחוק, [בטוח] אשר הוא [הגזירה] קולע להמטרה לנגוע ולעבור מדתה"ק [מדין תורתנו הקדושה] להוציא מדת יהודית. ובפרט, בעו"ה, בעתים הללו, אשר פרץ צי ישראל חפזים [בכך גם כן]. כי ראינו כעת בגזרה קלה אשר נתנו לשנות

114 ראה בהרחבה: אסף-ברטל, שתדלנות, עמ' 74-90.

115 ימלא פי תהלתך, עמ' ח-ט; אסף, רח"ן, עמ' 296, מס' 22.

116 מכתבו מ' בחשוון תר"ו (7 בנובמבר 1845): תפארת ישראל, יד, עמ' 32. על צאתו מקראקוב בתאריך זה מעיד גם ניסן ב"ק: שם, עמ' 38.

117 הפגישה התקיימה ב-16 בנובמבר 1845; ראה: ימלא פי תהלתך, עמ' ג.

חלק רביעי: ר' ישראל מרוזין כמנהיג חסידי

מלבושי יהודי ואשר המושלים עושים בזה נוגע לדתה"ק, ובפרט בגזירות אחרות. וקצר היריעה מלכתוב.

במילים אחרות, אף שמונטיפיורי אינו תומך בדעת הצדיקים וסבור כי מקצת התיקונים חיוביים ומתבקשים, הנה העובדה ששלטונות רוסיה בעצמם – בתמיכתם של המשכילים ("פריצי ישראל") – רואים את הקשר שבין גזירה "קלה" זו לבין דת ישראל כולה, עובדה זו צריכה לשמש תמרור אזהרה ולשכנע אותו בצדקת עמדתם של החסידים. ההתנגדות המחלטת לרפורמות, וחוסר הנכונות להתפשר על דברים קלים לכאורה, נובעים מן ההנחה, שאם יתפשרו בגזירות קלות יחסית תהיה הדרך קצרה להרס מוחלט של עיקרי הדת.¹¹⁸

השתדלנות החסידית לביטול "גזירת הלבוש" נחלה כישלון חרוץ. ניסיונם של צדיקי פולין לגייס למאבק קואליציה רחבה של כל החוגים היהודים בווארשה, מוקד הפעילות הפוליטית באותו זמן, לא צלח. הדעות על עצם המאבק היו חלוקות לא רק בין החסידים לבין קבוצות מתונות שדגלו בתיקונים, אלא גם בתוך המחנה החסידי פנימה; אישים נכבדים, כמו ר' מנחם מנדל מקוצק, טענו שהמאבק חסר סיכוי. זאת ועוד, מפגשם של צדיקי פולין עם מונטיפיורי הביא עמו אכזבה רבתי, שכן התברר להם, בניגוד לציפיותיהם, כי השר תומך לגמרי ביחזות התיקון של הלבוש היהודי המסורתי.¹¹⁹

ב־2 ביולי 1846 פורסם בווארשה הצו על החלפת הבגדים. אמנם ניתנה ארכה של כמה שנים (עד 1 בינואר 1850) למי שיתקשו לעמוד בכך, ואלה נאלצו לשלם מס שנתי מיוחד. ואולם, "כלי קודש", עניים וזקנים נהגו מפטור או מהנחות שונות (למשל, היתר ללכת בלבוש המסורתי לבית הכנסת בשבתות ובתעניות). מימושה המלא של הרפורמה נדחה כמה וכמה פעמים והשלטונות נהגו להעלים עין מכך. אף על פי כן, גם בביצועה החלקי של הגזירה היה כדי לזעזע את אושיות החברה היהודית המסורתית. זקנים ופאות נגזזו בחוצות וארשה ובגדים ארוכים קוצרו לעיני אספסוף צוהל. המחאות מצד כל החוגים, בעיקר נגד המימוש האכזרי של התקנה, הלכו ורבו (ר' יצחק מאיר אלתר אף נאסר לכמה ימים באשמת הסתה נגד השלטונות), אך הדבר לא הועיל, ובשנת 1851 הופעל הצו באורח מלא. קמעה קמעה התרגלו יהודי וארשה ללבוש החדש. במקביל אף "קודש" הלבוש הכפוי בתהליך הטמעה אופייני והפך ללבוש "יהודי" לכל דבר. יהודים שסירבו להסתגל לשינויים החדשים, ולא הצליחו לקבל את הפטור או לשלם את הקנס הכרוך בעבירה על החוק, הסתתרו או ברחו אל מחוץ לגבולות המדינה.¹²⁰

עמדותיו של מונטיפיורי בשאלת הרפורמות, בין אם הגיעו לידיעתו של ר' ישראל בין אם לאו, לא מנעו מר' ישראל להמשיך ולפתח את קשריו עם הגדבן, ואלה נמשכו גם לאחר שובו

118 מכתבו של ר' ישראל מב' בשבט תר"ו (29 בינואר 1846): 'ימלא פי תהלתך, עמ' י-א; אסף, רח"ן, עמ' 297-298, מס' 23; והשווה למכתבו של ניסן ב"ק, שעשה בחצר בסריגורה, אל מונטיפיורי (כ"ח בסבת תר"ו): "אשר בתחלה בא [ניקולאי] בפה רך רק לשנות המלבושים יהודים וליקח במלבוש נכרי, ואחר כך ציוה בענינים אשר נוגע לד"ת הקדושה" (תפארת ישראל, יד, עמ' 41).

119 ראה בדרחבה: אסף-ברטל, שתדלנות, עמ' 77-79.

120 שם, עמ' 86-90.

פרק יא: דרכו של ר' ישראל בהנהגת הציבור

של האחרון ממסעו ברוסיה. על כך למדים אנו ממכתביו של מונטיפיורי למזכירו אליעזר הלוי מראשית שנת תר"ז (1846). מונטיפיורי ביקשו שיעביר לר' ישראל העתק מדיווחים שבדעתו להעביר לשר מסוים בשאלות הקשורות בחינוך. הוא גם ציין, כי אין לו התנגדות לקבל משלחות, ככל אשר יחפוץ ר' ישראל לשלוח אליו, ובלבד שלא יצטרך לממן את הוצאותיהן. הוא מזכיר כי גם ר' נתן רוזנצווייג מצ'ורטקוב כתב לו והביע את רצונו להגיע ללונדון, לפגוש בו ולהשתדל "לשובת יהודי פולין". ר' נתן זה אינו אלא אב"ד צ'ורטקוב, מאנשי המסורים והקרובים של ר' ישראל (כזכור הוא היה גם זה שהגיש את הבקשה הרשמית ללשכת הקיסר בווינה לאישור התיישבות רבו בסדיגורה). מונטיפיורי לא ראה בעין יפה את ריבוי המשלחות שבאו לחלות את פניו. בעיניו היה זה בזבוז כסף משוע. תחת זאת העדיף – כך לפחות כתב למזכירו – לפגוש את ר' ישראל בווינה. הוא הציע את סוף ינואר 1847 כתאריך נוח לפגישה, שבה יוכל לשמוע מהצדיק פנים אל פנים את הצעותיו ובקשותיו. מפגישה כזו עשויה לצמוח תועלת, כי הוא יוכל להפגיש את ר' ישראל עם לורד פונסבני, השגריר הבריטי בווינה. אין אנו יודעים מדוע לא יצאה הפגישה אל הפועל, וייתכן שאליעזר הלוי הוא שטרפד את התוכנית, מסיבות השמורות עמו.¹²¹

3. שיתוף פעולה עם משכילים: ר' ישראל וריב"ל

לצד הביקורת והעוינות של המשכילים כלפי ר' ישראל בפרט וכלפי החסידות בכלל, היו גם גילויים של מתינות ואף של שיתוף פעולה בין שתי הקבוצות. מעת לעת בולטת דמותו של ר' ישראל כמנהיג המתעלה מעל אינטרסים כיתתיים ומחפש מכנה משותף מאחד, תוך התעלמות לשעה מן המפריד.

כערך הקשר של ר' ישראל עם השלטונות הרוסיים ועם המשכילים שימשו כנראה מחותניו, הבנקאים ישראל ובנו יעקב יוסף היילפרין מברדיצ'ב.¹²² שניהם היו מראשי הקהילה החסידית בעירם. הם עמדו בקשרי מסחר ענפים עם פקידים בכירים בממשלת רוסיה והיו בקיאים בשפת

121 את המכתבים פרסם מאהלר, דברי ימי ישראל, ו, עמ' 273–276. מאהלר שיער שר' ישראל ביקש ממונטיפיורי להשתדל בווינה לשובת יהודי גליציה ובוקובינה, והבינוי "סיניסטר" רומז ללורד פונסבני, השגריר הבריטי בווינה. אך להשערה זו אין כל רמז בטקסט, ודומני שהכוונה היא לאובאדוב, שר החינוך הרוסי, שאליו התכוון מונטיפיורי להעביר תזכירים מפורטים לאחר שובו ממסעו. העובדה שר' נתן מצ'ורטקוב, איש אמונו של ר' ישראל, נשלח להשתדל לשובת אנשי פולין, מחזקת פירוש זה. על ר' נתן (שלא זוהה בידי מאהלר) ראה לעיל, עמ' 213.

122 יעקב יוסף חיתן את בנו דוד עם לאה, בתו של ר' ישראל (ראה להלן, עמ' 464–465). על יעקב יוסף ופועלו כשתדלן, ראה: ציסרון, שתדלנים, עמ' 280–311; א"ז רבינוביץ, "גבורי רוח" (רשימות הסתוריות), התרבות הישראלית, א, ירושלים תרע"ג, עמ' 65–67. הוא נחשב לאחד מפני העיר ברדיצ'ב ותרם רבות למפעלי צדקה. על ניסיונו (הכושל) לגייס את ר' אהרן מצ'רנוביל למגבית שתכליתה הסרת גזירות השלטון, ראה: ספרן של צדיקים, עמ' 41–42. נמסר עליו שנהג לומר תהלים על מרפסת ביתו תוך שהוא משליך נדבות לקבצנים שנתקהלו למטה (י' מונזון, "מזכרונותיו של איש ברדיצ'ב", ילקוט והלן, ב [יב-יג], תל-אביב תשי"א, עמ' 115). על תרומתו ותורמת בני משפחתו לנפגעי השטפונות במוהילב על הדניסטר: הכרמל, ב (תרכ"א-תרכ"ב), עמ' 58–59. הוא נפטר בברדיצ'ב בס"ו באדר א תר"ל; ודעה קצרה על מותו והמסד: עברי אנכי, תר"ל, גיליון 20, עמ' 156.